

TEMAT • THEME

Istočna Europa: postkomunistička imovina u krizi*

Jan Toporowski

PREVELI

Leonard Jurić i Dora Levačić

Tijekom 1980-ih, u posljednjim godinama komunizma, istočnoeuropski ekonomisti i političari lako su povjerovali u mit po kojem će puko ukidanje ograničenja privatnom poslovanju omogućiti procvat poduzetništva. Ova ideja o trajnom stanju dinamičnosti kapitalizma ukorijenjena je u stavu da financije spontano podupiru industrijsku proizvodnju. Riječima Michała Kaleckog: ‘Mnogi ekonomisti zamišljaju, barem u svojim apstraktnim teorijama, stanje poslovne demokracije u kojoj svatko obdaren poduzetničkim sposobnostima može nabaviti početni kapital. Ovakva je slika ‘čistog’ poduzetnika, blago rečeno, nerealna. Najvažniji preduvjet za postajanje poduzetnikom jest *posjedovanje* kapitala.’¹ Ovaj romantičan stav prema kojemu je antipoduzetnička klima** (*inconvenience of doing business*) najveća prepreka kapitalizmu (stav koji najgorljivije zastupaju biznismeni inkomodirani antipoduzetničkom klimom) moguće je pronaći čak i u najinformiranijim krugovima.

U izvješću Svjetske banke *Doing Business in 2009* ističe se postignuće gotovo dvaju desetljeća uspostavljanja kapitalističkih institucija u Istočnoj Europi. Svjetska banka naglašava kako je sada potreban prosječno 21 dan za registraciju poduzeća u Istočnoj Europi, u usporedbi s 49 dana u Istočnoj Aziji.² Ova relativno antipoduzetnička klima u Istočnoj Aziji nije spriječila tu regiju u tome da postane najdinamičnijom – povremeno i jedinom dinamičnom – regijom kapitalističkog svijeta u posljednjem desetljeću. Historijski pokretač kapitalizma nije povoljna poduzetnička klima, nego akumulacija kapitala.

Kredit i nova kapitalistička klasa: financijsko nasljeđe komunizma

Krah komunističkog sustava doveo je do financijske krize države i njezinih poduzeća. Za vrijeme komunizma, bilance državnih poduzeća sastojale su se od produktivne imovine poduprte državnim financiranjem te su bile integrirane

* Izvorno objavljeno u: *Socialist Register*, vol.48.

** Izbor sintagme *antipoduzetnička klima* za prijevod originalnog izraza *inconvenience of doing business* opravdava njezina popularnost u zemljama regije gdje od početka tranzicijskog razdoblja služi kao najčešća poštaljica poslodavaca i naklonjenih im medija i političara, a upravo u značenju u kojem ju koristi autor teksta (op. prev).

u državni proračun kroz razrađeni sustav automatskih unakrsnih subvencija koje su povremeno bivale neučinkovite, no barem su bile financijski stabilne.³ Balkanizacija državno kontrolirane ekonomije i odvajanje pojedinačnih poduzeća, koja su se sada trebala samofinancirati ili si sama osiguravati izvore financiranja, gurnuli su taj sustav u financijsku krizu, dok su novonastala autonomna poduzeća nastojala osigurati financiranje tekuće proizvodnje i novih investicija. Iz toga je proizašla nagla privatizacija kojom su se obogatili oni pojedinci i tvrtke koji su mogli jeftino kupiti poduzeća od države i potom ih preprodati po višoj cijeni ili ih utopiti na tržištu dionica. Najveće štete je doživjela teška industrija koja je bila privilegirana za vrijeme staljinističke industrijalizacije. Takva industrija zahtijevala je neprekidne visoke kapitalne izdatke za održavanje i modernizaciju opreme, tako da su u vrijeme raspada komunističkog sustava strojarstvo, brodogradnja, rudarstvo i energetika funkcionirali s veoma oronulom opremom. Mase su radnika u tim industrijama otpuštene, dok su državna poduzeća rasprodana multinacionalnim kompanijama po zanemarljivim cijenama u nadi da će strani kapital nanovo opremiti bivša državna poduzeća.⁴ No profiti iz takvih ulaganja bili su prije spekulativne nego produktivne naravi: proizlazili su iz jeftinog kupovanja imovine i njezina preprodavanja ili refinanciranja po višoj cijeni, a ne iz profita iz proizvodnje. Raznoliki obrasci raspodjele novih dionica radnicima ili građanima, poput privatizacije na Zapadu, stvarali su zaradu isključivo spajanjem ili preuzimanjem poduzeća.

Poslovni uspjeh kapitalista na novonastalim tržištima, posebice ruskim oligarha, pa čak i indijske multinacionalke *Arcelor Mittal*, koja je otkupila čeličnu industriju Slovačke, proizlazi iz njihovih financijskih uspjeha prije nego iz razvojne dinamike kapitalizma. Pod financijskim uspjesima misli se na pristup financijskim tržištima i operacijama unutar njih.⁵ Dvije operacije čine suštinu načina funkcioniranja financija u modernom i nastajućem kapitalističkom sustavu. Prva od njih podrazumijeva osigurano pozajmljivanje (*secured lending*), odnosno zajmove osigurane imovinom. U praksi, to bankama dopušta da nadvladaju sve one probleme asimetrije informacija kojima neokejnzijanski teoretičari poput Josepha Stiglitz i Frederica Mishkina pripisuju odgovornost za sve probleme u bankarstvu.⁶ Ako imovina služi kao jamac za podizanje zajma, pod uvjetom da vrijednost imovine ne pada ispod vrijednosti otplate zajma, ne postoji rizik neuspjeha: ako zajmoprimac ne plati, imovina se može zaplijeniti.

Poteškoća na novonastalim tržištima i u postkomunističkim gospodarstvima bila je ta da besplatno stečenu imovinu nije bilo lako prodati dok se imovinska tržišta nisu razvila. Štoviše, u prvim godinama tranzicije među poduzećima je postojala takva 'glad za likvidnošću' da je uobičajen način dolaska do likvidnog kapitala bio podizanje zajma osiguranog imovinom koja se nalazila u vlasništvu poduzeća te naknadno neotplaćivanje zajma. U praksi, poduzeće koje je podizalo zajam uzimalo bi kreditni ekvivalent zajma, a banka bi zauzvrat dobivala nelikvidnu imovinu.

Jednom kad se tržišta imovine razviju, druga ključna kreditna operacija postaje odlučujućom za poslovni uspjeh. Riječ je o korištenju kredita za kupovanje imovine čija vrijednost raste jer sama ta imovina funkcionira kao kolateral,

odnosno instrument kreditne zaštite. Imovina čija vrijednost raste stvara profit svojim vlasnicima kroz kapitalnu dobit***. Ovdje se ističu tržišta nekretnina koja su diljem Istočne Europe doživjela procvat koji je trajao sve donedavno. Jednom kad su financijska tržišta uspostavljena, tad financijska imovina postaje logičnim odabirom za ovu vrstu spekulacija. Nekretninski se kapital može obrtati brže od industrijskog kapitala; financijska se imovina može obrtati još brže od nekretnina.

Razvojna korist od financija proizlazi iz njezine veze s industrijskom proizvodnjom. U početku se smatralo da je uspostava kapitalizma sputana manjkom komercijalnog bankarstva i financija. Međutim, čak i kad se ono uspješno uspostavilo, u većini postkomunističkih država autohtoni se industrijski kapitalisti nisu pojavili ni do sredine 1990-ih. Uzrok je tomu bio u razvoju financija. On održava tržišta imovine likvidnim, što zauzvrat omogućava bilancama kompanija puno veću likvidnost nego bilancama industrijskih kapitalističkih proizvođača, koje operiraju s nelikvidnom kapitalnom opremljenošću.

Bankarstvo i financije razvijaju se na taj način, tjerajući korporacijske financije na spekulaciju jer je obrtanje kapitala alfa i omega kapitalističke reprodukcije. Marx je to eksplicitno izveo u svojoj analizi kruženja kapitala dajući proizvodnji ključnu posredujuću ulogu zbog toga što proizvodnja stvara višak vrijednosti koji operacije na financijskim tržištima ne mogu stvarati. Međutim, u kreditnoj ekonomiji kapitalne dobiti jesu profit te potraživanja za viškom vrijednosti. Štoviše, jednom kad se financije odvoje od proizvodnje, kapital je moguće obrtati puno brže i masivnije na financijskim tržištima. Ovo razdvajanje ključno je obilježje današnjega financijskog kapitalizma.

Ekonomska i financijska liberalizacija u tranzicijskim i nastajućim gospodarstvima komplicira situaciju otvarajući njihovim autohtonim protokapitalistima (ili, možda preciznije, protorentijerima) pristup financijskim tržištima financijski naprednih kapitalističkih zemalja Zapadne Europe i Sjeverne Amerike. To je uvelike proširilo domet obrtanja kapitala na daleko sofisticiraniji tržištima. To također objašnjava zbog čega takva liberalizacija nije uspjela stvoriti učinkovitu klasu industrijskih kapitalista, izuzev među malim i srednje velikim poduzećima. Autohtoni kapitalisti koji mogu doći do kredita najradije ga koriste za stvaranje brzih i lakših profita financijskim spekulacijama. Mala i srednje velika poduzeća s ograničenim pristupom financijskim tržištima mogu akumulirati kapital jedino proizvodnjom. No ta akumulacija ovisi o reinvestiranju skromnih i nesigurnih profita koji su ujedno potrebni (u obliku likvidne imovine) i kao rezerve zbog ekstremnih tržišnih fluktuacija kakve se događaju u Istočnoj Europi od 1990. godine.

Osim autohtonih kapitalista, još je jedna kapitalistička poduzetnička klasa također aktivna u Istočnoj Europi – multinacionalne kompanije. Njihov ulazak u Istočnu Europu bio je manje potaknut jeftinom radnom snagom, a više rudnim bogatstvom (nafta, plin i metali) u razdoblju porasta cijena roba

*** Kapitalna dobit jest dobit stvorena prodajom robe po višoj cijeni od one po kojoj je kupljena (op. prev.).

u 1990-ima sve do 2008. godine. U većim zemljama Istočne Europe glavna je atrakcija bila veličina tržišta. Ulazak mnogih multinacionalki u Istočnu Europu rezultat je direktnih stranih ulaganja (*foreign direct investment* – FDI). No samo se mali dio toga dogodio u obliku ulaganja u fiksni kapital. Većina direktnih stranih ulaganja bila je usmjerena u kupovanje bivših državnih poduzeća, uglavnom po vrlo niskim cijenama od financijski opterećenih vlada. Daleko od unaprjeđenja i poboljšanja kapitalne opreme bivših državnih poduzeća, multinacionalke su obično nastojale reducirati industrijsku aktivnost na proizvodnju manjih dijelova konačnog proizvoda koncentrirajući proizvodnju u svojim matičnim zemljama. Ogledni primjer pruža skandal poljskog proizvođača turbi-
na koji je preuzeo ABB i ugasio proizvodnju prije nego što ga je u potpunosti zatvorio.⁷

Financijska kriza danas

Kao što je Marx pokazao, u osnovi kapitalističkog financiranja stoje zajmovi osigurani imovinom. Od kraja devetnaestog i kroz dvadeseto stoljeće kapitalističko financiranje značilo je financiranje produktivne imovine. Vrijednost te produktivne osnovne imovine određena je izvorom prihoda koji ona može stvoriti. Ovakva vrsta financiranja vidljiva je u Marxovoj analizi *kamatonosnog kapitala* u *Kapitalu* i u Keynesovoj *Općoj teoriji*. Ove analize polaze od financiranja budućih izvora prihoda stvorenih primjenom financija na produktivna ulaganja. Stvarno financiranje od kraja devetnaestog stoljeća razvijalo se u drugačijem smjeru, prema izdavanju kredita s obzirom na porast vrijednosti imovine: prema promjeni vrijednosti *dionica*, a ne izvoru prihoda. Porast vrijednosti imovine ovisi o likvidnosti tih tržišta kako bi se ta imovina realizirala ili pretvorila u novac.

Za razumijevanje financijskih kriza Istočne Europe, Latvije, Estonije i Mađarske slijedom američke krize 2007–2008. ključno je shvatiti razliku između financiranja osiguranog imovinom, čija je vrijednost ovisna o izvoru prihoda, i financiranja imovinom, pogotovo nekretninama ili financijskom imovinom, čija je vrijednost ovisna o kreditu na tržištu imovina. Tranzicijske ekonomije bile su poticane na otvaranje svojih financijskih sustava osiguranom pozajmljivanju i direktnim stranim ulaganjima. Direktna strana ulaganja nisu mogla nadoknaditi štetu nastalu krahom državno financiranih investiranja niti olakšati pritisak na plećima državnih poduzeća uzrokovan poteškoćama samofinanciranja. Istočna je Europa čamila u sporom rastu i periodičnim financijskim i ekonomskim krizama. S hiperinflacijom ranih devedesetih nosila se tržišnim silama, smanjujući prihode i zaposlenost, najprije onih najslabije plaćenih. Ovo je bio odužen proces jer je mnogo više niskoplaćenih radnika moralo izgubiti poslove i prihode kako bi se postigla potrebna redukcija u tržišnoj potražnji, nego da se pritisnulo one viših prihoda. Kad su niski prihodi smanjeni, smanjuje se i potrošnja, što odmah utječe na maloprodajni sektor i kompanije koje služe potrošački sektor. Zauzvrat, ovo utječe na kvalitetu bankovnih kredita odobrenih tim kompanijama. Latvija i Češka iskusile su prvu bankarsku krizu oko 1993. godine.

Za ekonomskih i finansijskih kriza koje su uslijedile nakon kolapsa komunističkih režima, aspiracije radničke klase i njezinih saveznika prema demokraciji i socijalizmu pregažene su nagonom MMF-a, Svjetske banke i mnogih konzultanata privatnog sektora za stvaranjem modela slobodnotržišnog kapitalizma na ruševinama komunističkog gospodarstva.⁸ Neuspjeh nove demokracije da zadovolji aspiracije masa radnika nije donio samo ideološki zaokret nego je generirao i društvene podjele. Nacionalistički sentimente gušeni u vrijeme komunizma sad su postali prihvatljivi te su legitimirali neprijateljstvo prema etničkim i vjerskim manjinama, u pravilu Židovima i Romima – Mađarima u Slovačkoj, Turcima u Bugarskoj i Rusima u Latviji. Ekstremi nacionalizma dosegnuti su u Jugoslaviji, gdje je zapadno ohrabrivanje razdvajanja potaknulo bijesno ubijanje, koje je svelo nekoć prosperitetnu multinacionalnu federaciju na mikrodržave pod međunarodnim nadzorom.

Ulazak Poljske, Mađarske, Češke, Slovačke, Slovenije i Baltičkih zemalja u Europsku uniju 2003. donio je dozu stabilnosti i obnovio finansijska ulaganja u ekonomsku i društvenu infrastrukturu. Prividna stabilnost potaknula je pozajmljivanje osigurano imovinom i direktna strana ulaganja. Industrijska proizvodnja sporo se oporavljala od kriza devedesetih. No najveći rast potražnje stvorila je potrošnja srednjih klasa čije je povjerenje u kapitalizam (iako je među njima malo kapitalista) oživljeno rastom tržišta nekretnina, novim sredstvima financiranja poželjnih trajnih dobara i putovanjima bez viza.

Stabilizacija gospodarstava Istočne Europe direktnim stranim ulaganjima i podrškom Europske unije stabilizirala je njihove bankarske sustave potpomognute uspostavom tržišta nekretnina i vrijednosnih papira. Političke i poslovne elite u Istočnoj Europi tješile su se mislju kako je tetošenje srednjih klasa i inflacija imovine stabilan i 'normalan' način na koji kapitalizam funkcionira. Međutim, prividna stabilizacija prikrivala je kontinuirano slabu akumulaciju kapitala u regiji. Rast se temeljio na potrošnji uz industrijsku stagnaciju, što je u Istočnoj Europi, kao i Sjevernoj Americi i Ujedinjenom Kraljevstvu, dovelo do povećanja deficita u vanjskoj trgovini. U Latviji je do 2006. vanjskotrgovinski deficit dosegao zapanjujućih 25 posto BDP-a.

U trgovačkom kapitalizmu trgovinski deficit uzrokuje deprecijaciju domaće valute, stoga što više uvoznih proizvoda treba nabaviti bez povećanja dotoka strane valute. Ipak, s liberaliziranim kapitalnim računom priljevi direktnih stranih ulaganja mogu pokriti vanjskotrgovinski deficit i time stabilizirati devizni tečaj. Krahom proizvodne industrije i stabilizacijom prihoda i potrošnje srednje klase, vanjska trgovina većine zemalja u Istočnoj Europi gurnuta je u deficit, učinivši te zemlje ovisnima o priljevu stranog kapitala kako bi mogle pokriti trgovinski deficit. Bez takvog priljeva stranog kapitala postoji tendencija deprecijacije lokalne valute u odnosu na stranu valutu potrebnu za kupnju uvoznih proizvoda, s obzirom na to da je opskrba stranom valutom kroz izvoz nedovoljna. Vlade novih članica Europske unije i vlade država aspirantica, tražile su stabilizaciju deviznog tečaja privlačenjem stranog kapitala, kao preludij članstvu u Europskoj monetarnoj uniji (kojoj se trebaju pridružiti sve nove države članice). Kriza koja je udarila Mađarsku i Latviju pojavila se kao

rezultat neuspjeha pritoka direktnih stranih ulaganja slijedom kolapsa Lehman Brothersa u rujnu 2008.⁹ Kako su se međunarodna financijska tržišta zamrznila zbog straha od neplaćanja međunarodnih financijskih obveza, prtok se kapitala u Istočnu Europu smanjio, reducirajući dotok strane valute koja je ranije održavala devizni tečaj stabilnim.

Dok je putanja krize u mnogim istočnoeuropskim zemljama varirala ovisno o različitim okolnostima pojedine države, postoje određene zajedničke točke. Na primjer, mađarska kriza 2008. nastala je zbog spekulativne prodaje domaće valute, forinte, na valutnom tržištu, uz veliku izloženost vladinih financija najvećim vanjskim dugom po glavi u regiji.¹⁰ S druge strane, latvijska kriza je nastala u ekonomiji koja je zamijenila svoju valutu (lat) za euro da bi zatim zbog lokalne stope inflacije, odnosno zbog poleta lokalne potražnje i inflacije imovine, Riga postala jednim od najskupljih gradova u Europi. Reakcija banaka u objema zemljama bila je manje pozajmljivanja, čime se opća ekonomska aktivnost usporila. Probleme latvijske vlade pogoršala je reforma oporezivanja koja je uvela fiksnu stopu poreza na vlasništvo (nekretnine) i poslovanje. Reforma je trebala ohrabriti poduzetništvo i u isto vrijeme zadržati efektivnu poreznu stopu za dohodak od rada na zapanjujućih 59 posto. Naravno, ovako asimetričan i regresivan porezni režim ohrabrio je zaposlenost u neformalnoj novčanoj ekonomiji, što je rezultiralo smanjenom poslovnom aktivnošću i povećanim socijalnim davanjima. Posljedično, porezni prihod drastično je pao a fiskalni deficit naglo porastao. Državni dug, koji je 2007. iznosio samo 7,9 posto latvijskog BDP-a, porastao je na 74 posto u 2010. godine, zaduženje približno jednako onom mađarskom¹¹. Latvijska i mađarska vlada brzo su prigrlile financijske pakete Međunarodnog monetarnog fonda, s uobičajenim uvjetima smanjenja državne potrošnje i povećanja poreza. MMF-ove zajmove značajno su poduprli zajmovi drugih europskih vlada. U slučaju Latvije, samo deset milijardi došlo je iz MMF-a. Približno osamnaest milijardi došlo je iz Europske unije, nordijskih zemalja, Estonije, Poljske i Češke.

I Latvija i Mađarska opirale su se devaluaciji domaćih valuta u odnosu na euro. Takva devaluacija uzrokovala bi presušivanje direktnih stranih ulaganja te rastuću inflaciju u zemljama koje ovise o uvozima za većinu (u slučaju Latvije, gotovo svu) svoje robne potrošnje. U regiji, napuštanje fiksiranog tečaja izložilo bi druge zemlje sa sličnim tečajem eura (prije svega Slovačku i Estoniju) sličnim napadima na devizne tečaje i zaustavilo istočnu ekspanziju eurozone. Zbog ovog su razloga Europska banka za obnovu i razvoj i Europska središnja banka nudile pomoć, ali uz teške uvjete, zahtijevajući da vlade u budućnosti stvore fiskalni višak kako bi otplatele zajmove.

Jedna zanimljiva stavka MMF-ovih programa pomoći jest ta da se velik dio provodi pozajmljivanjem međunarodnim bankama, a ne vladama u nevolji. Prema malo poznatom dogovoru s međunarodnim bankama krajem ožujka 2009. godine, poznatom kao *Bečka inicijativa*, banke bi trebale nastaviti pozajmljivati privatnim mušterijama preko svojih podružnica u pogođenim zemljama kako bi, navodno, spriječile zamrzavanje njihovih kreditnih tržišta.¹² *Bečka inicijativa* ključna je za države u krizi. Upadljiva odlika zemalja Istočne Europe

jest da inozemne banke preuzimaju njihove bankarske sustave, uz zanemarljivu količinu bankovnih zajmova u rukama lokalnih banaka. Strano vlasništvo banaka sada predstavlja glavnu promjenu u financijskim sustavima ovih država. Operacije na tržištu novca njihove središnje banke zapravo obavljaju sa stranim bankama. Privrženost tih stranih banaka postkomunističkim zemljama bila je snažna sve dok su imovinska tržišta rasla. Ta tržišta sada opadaju. Uz to, inozemne banke (upadljivo talijanski *UniCredit*, bečki *Raiffeisen International* i francuski *Société Générale*, koje su sve profitirale od zajmova MMF-a) sada su pod dvostrukim pritiskom da povećaju pozajmljivanje u svojim domaćim državama i da povise udio kapitala u omjeru prema rizikom ponderiranoj aktivnosti (*risk-weighted assets*)****. Najlakši način povisivanja udjela kapitala jest smanjivanje riskantnog pozajmljivanja. Budući da povišeni financijski rizici sada karakteriziraju pozajmljivanje na perifernim tržištima poput postkomunističkih, vjerojatno je neminovno smanjenje pozajmljivanja tih banaka Istočnoj Europi, uz okrivljavanje politike vlada iz te regije za već poslovične greške.

Međunarodne financijske elite okrivile su 'makroekonomske nestabilnosti' (npr. vanjskotrgovinski i državni deficit) kao uzrok financijske krize Istočne Europe. Ove su nestabilnosti stvorene novim odlikama financijskih sustava ovih država, odnosno favoriziranjem inflacije dobara i potrošnje srednje klase od strane liberaliziranih financijskih sustava, sve bez ikakvih odgovarajućih porasta u lokalnoj proizvodnji. Najupadljiviji primjer takve prakse jesu Sjedinjene Američke Države, koje su započele masovno deficitno financiranje državne potrošnje i vanjske trgovine. Uistinu, njezini su deficiti ključni za financijsku stabilnost ostatka svijeta jer opskrbljuju međunarodni sustav kredita i duga protokom dolara. Nesreća postkomunističkih država u krizi, kao i većine drugih zemalja u svijetu, jest što nisu u stanju financirati deficite putem izvoza svojih domaćih valuta. U isto vrijeme, fiskalni su deficiti problem u Europskoj uniji jer njezine centralne banke ne smiju regulirati tržište državnih obveznica, za razliku od primjerice američkih Federalnih rezervi ili Narodne banke Kine.

Nadalje, bilo bi pogrešno potpuno vjerovati ekonomskim dijagnozama ekonomista koji zastupaju financijske interese MMF-a ili Svjetske banke. Ne samo da su katastrofalno pogrešno prognozirali neposredno pred krizu 2007–2009, nego su nudili oprečne savjete, inzistirajući na kejnzijanskom stimulusu 2008. godine, da bi dvije godine kasnije kritizirali rastuću zaduženost. Ružna klasna pristranost vidljiva je u novonastajućem stavu centralnih banaka i u ministarstvima financija prema kojem ekonomska aktivnost Istočne Europe može oživjeti jedino stuktturnom prilagodbom tržišta rada. Bezbolan način da se ovo postigne jest devaluacija domaće valute u odnosu na euro. Ovo bi onemogućilo pristupanje Europskoj monetarnoj uniji u bliskoj budućnosti, instituciji kojoj sve nove članice trebaju pristupiti. Alternativni pristup eufemistički se naziva 'smanjivanje omjera nadnica i cijena', odnosno rezanje realnih nadnica

****Rizikom ponderirana aktiva je zbroj knjigovodstvenih stanja odgovarajućih aktivnih bilančnih i izvanbilančnih stavki ponderiranih stupnjevima kreditnog, tržišnog i drugih rizika (op. prev).

kao metoda generiranja 'međunarodne konkurentnosti'. Ovaj pogled brka ekonomiku individualnih poduzeća s ekonomikom cijelih država. Za državu u cjelini, pad realnih nadnica smanjuje domaću potražnju i zapravo povećava nezaposlenost, umjesto da je smanji. Bilo koja povećana ekonomska aktivnost slijedom veće konkurentnosti mora, da bi bila efikasna, premašiti početni pad potražnje uzrokovan smanjivanjem realnih nadnica.

Opravljanje za povećavanje 'konkurentnosti' na ovaj način jest potencijalno privlačenje direktnih stranih ulaganja, koja donose prijeko potrebne strane valute i predvode ekonomski oporavak. Ovo je malo vjerojatno zbog toga što smanjenje potražnje obeshrabruje strana ulaganja. Strana ulaganja jedino privlače niske nadnice, pod uvjetom da je u blizini rastuće tržište. Ali najveća tržišta za poslovanja Istočne Europe jesu u Zapadnoj Europi, a ta tržišta stagniraju zbog financijske krize i padajućih realnih nadnica. Naposljetku, sam mehanizam međunarodnih priljeva kapitala sad je onemogućen zbog financijske krize i smanjenih ulaganja ključnih multinacionalki (npr. Arcelor Mittala) od 2008. godine.

Postoji daljnji razlog za opiranje prilagodbi 'makroekonomskih neravnoteža' putem tržišta rada. To je postojanje duga u kreditno zasnovanim modernim ekonomijama – dug bilančno korespondira kreditu. Kako su europski nacionalni financijski sustavi postajali sve integriraniji – kao što su globalni financijski sustavi integrirani oko američkog dolara i američkih financijskih tržišta – rješenje koje se kapitalistima čini logičnim (smanjivanje nadnica u državama pogođenim krizom, a povećanje u prividno stabilnijim zemljama poput Njemačke i Skandinavije) zapravo bi pogoršalo te neravnoteže. Budući da cijene slijede nadnice, ovo bi rješenje uzrokovalo inflaciju u Njemačkoj i Skandinaviji i deflaciju u perifernim, krizom pogođenim zemljama. Rast bi cijena onda uzrokovao redukciju u realnoj vrijednosti njemačkog i skandinavskog duga, dok bi padajuće cijene u Grčkoj, Mađarskoj i Latviji podigle realnu vrijednost duga u tim državama. Ovo znači da će umjesto preusmjerenja proizvodnje iz skuplje Njemačke i Skandinavije u države pogođene dužničkom krizom, reflacija u državama s visokim troškovima rada samo dalje doprinijeti koncentriranju proizvodnje u tim državama.¹³

Fiskalni programi nametnuti svim vladama Istočne Europe, no očigledno s najviše žurbe u Mađarskoj i Latviji, svi odreda uključuju redukcije u potrošnji. To stoji u kontrastu s 'kejnzijanskim' politikama u Poljskoj, čija je vlada izbjegla krizu na račun samo simboličnih redukcija u potrošnji. Kad je upitan za cijenu nezaposlenosti svog paketa fiskalne štednje, mađarski premijer, Viktor Orban, u posjetu Londonu u listopadu 2009. pozvao se na subvencije Europske komisije i multilateralne agencije koje podržavaju programe socijalne skrbi te povećano oslanjanje na inozemne doznake. Naprotiv, kako Zapadna Europa podliježe krizi, doznake će se vjerojatno smanjiti, dok prebacivanje obveze na nevladine udruge i multilateralne agencije prijeti državi blagostanja kao temelju moderne socijalne demokracije.

Klasa i politika

Politika i društvena putanja Istočne Europe određene su, kao i drugdje, ravnotežom klasnih sila u zemljama te regije kao i osobito izraženom povijesnom, ekonomskom, financijskom i političkom ovisnošću te regije o moćnim susjedima. U domaćoj politici ovo je etabliralo nacionalizam nauštrb klasne politike. U vrijeme komunizma politička ovisnost o Sovjetskom Savezu dovela je do izvjesnoga industrijskog i društvenog napretka (primjerice u ženskim pravima i kulturnoj politici). No komunizam je također poticao nazadnost, putem inkorporacije tradicionalnih vođa koji su postajali sekretari vodećih partija, najviše u srednjoazijskim dijelovima Sovjetskog Saveza ili kasnije u vrijeme Brežnjeva i njegova konzervativnog zaokreta u socijalnoj politici. Ostavština ove nazadnosti politička je nezrelost 'novih demokracija'. One su se priklonile velikim silama, tražile članstvo u EU, i u isto vrijeme koristile američke vojne interese za rješavanje vlastitih regionalnih rivalstava, kao u slučaju proturaketnih instalacija poduprtih antiruskim interesima slovačke i poljske vlade. Posebno je EU postala novo gravitacijsko polje nakon kolapsa Sovjetskog Saveza. Nakon godina 'gulaš socijalizma', potrošnja postaje fokus individualnih i društvenih aspiracija te je društveni napredak stavljen na čekanje.

Glavna žrtva polarizacije nacionalističke i komunističke politike bila je klasna politika. Komunizam u nazadnoj Rusiji, čiji je radnički pokret imao vrlo usku društvenu bazu, mogao je samo preživjeti koristeći diktatorske metode koje su zatim nametnute ostatku Istočne Europe. Ironično, komunističke su vlade dobile radničku klasu kakvu su zaslužile: u Poljskoj, pokret *Solidarnost* imao je socijalističku i sindikalističku jezgru, ali s klerikalnim i nacionalističkim primjesama. Do kraja osamdesetih, nemogućnost komunističkih vlada da održe životne standarde i demokratske procese dovela je do njihova kraha.

Ali postkomunističke vlade nisu se dobro snašle. Nakon početnog perioda demokratskog entuzijazma dobile su kapitalizam kakav su zaslužile: rentijerski kapitalizam na financijskim tržištima (umjesto aplikacije financija u službi proizvodnje), dok su s druge strane brojni sitni kapitalisti u malim i srednjim poduzećima suočeni s nesigurnim poslovanjem u uslužnom sektoru ili proizvodnji na malo. Kao rezultat, zaposlenost u industrijskom sektoru nije se vratila do razina dosegnutih u posljednjim godinama komunizma.

Najveća društvena promjena bila je porast nezaposlenosti, praktično nepoznate u vrijeme komunizma. Dramatičan porast nezaposlenosti nastupio je neposredno nakon pada komunizma te se zatim smanjio u ranim godinama ovog stoljeća slijedom stabilizacije ekonomske aktivnosti, posebno u novim članicama EU i Rusiji nakon krize 1998. i rasta cijene roba. Ključan uzrok prvog porasta nezaposlenosti bila je propast subvencionirane industrije prijašnjega centralno-planskog sustava. Nametanje teških proračunskih ograničenja prije nego što su poduzeća mogla akumulirati rezerve likvidnih sredstava (za razliku od poduzeća na Zapadu), moralo je imati razarajuće posljedice po ekonomsku aktivnost i zaposlenost.

Na kraju, nezaposlenost je obuzdana ekspanzijom srednjih klasa i usluga (posebno financijskih i poslovnih), 'prisilnim' samozaposlenjem ili ulaskom u nesigurno sitno poslovanje, radom u nepunom radnom vremenu ili povremenim zapošljavanjima te emigracijom, najčešće prema EU. No ovo je popraćeno migracijom iz država izvan EU u nove države članice. U svakom slučaju, ove promjene u zaposlenosti imale su razoran učinak na radnički pokret, reducirajući poprišta najveće koncentracije radničke klase, poput velikih tvornica. Velike tvornice najviše su ugrožene stavljanjem težišta na sirovine (u Rusiji) i uslužni sektor (u svim zemljama Istočne Europe).

Najviše koristi od pada komunizma imale su srednje klase. 'Slobodna' zanimanja u pravu, medicini i računovodstvu imala su manje prihode i slabiju profesionalnu autonomiju u vrijeme komunizma. Nakon 1990. godine, smjerno autoriteta s političkih vlasti na sudove i bujanjem privatne medicine, njihovo je poslovanje procvatilo. Još važnije, cijeli novi sloj pružatelja poslovnih i financijskih usluga pridružio se njihovim redovima. Ovaj se sloj proširio uvođenjem nove djelatnosti – konzultantskih usluga, koja se sastoji od davanja savjeta za niz pitanja od organizacije poslovanja, preko njegova financiranja, pa do (mogućeg) raspuštanja za vrijeme jedne od periodičkih kriza koje proglašuju postkomunističke ekonomije. Ovome treba dodati rastuću djelatnost bankarstva s obzirom na to da su kućanstva počela koristiti bankovne račune i pozajmljivati za kupovinu nekretnina, a financijski je razvoj omogućio tvrtkama zaradu na novim financijskim tržištima. Drugi sloj srednje klase, onaj zaposlen u javnim uslugama poput obrazovanja, javnog zdravstva i javne administracije, nije prošao tako dobro. Smanjenje nadnica i reduciranje osoblja doprinijelo je nesigurnosti i pogoršanju radnih uvjeta.

Industrijski protiv financijskog kapitala

Krah komunizma 1989–1990. bio je prilika da radnički pokreti u komunističkim zemljama uspostave socijalnu demokraciju i kapitalizam vođen društvenim prioritetima.¹⁴ Taj krah dao je Istočnoj Europi demokraciju oslabljenu malodušnom klasnom politikom i dva desetljeća spekulativnoga financijskog kapitalizma u kojemu poduzetnici obrću kapital na financijskim tržištima i pretvaraju se da su kapitalisti, dok multinacionalne kompanije kupuju kompanije Istočne Europe i prave se da investiraju, a u stvarnosti ih upropaštavaju. I lokalne i multinacionalne kompanije profitiraju od financijske liberalizacije koja otvara pristup profinjenijim tržištima u velikim svjetskim financijskim centrima. No to je također oslabilo proizvodni zamah 'novih kapitalista' i izložilo Istočnu Europu krizama tih financijskih centara.

Trenutačna kriza akumulacije u regiji zatekla je radničku klasu Istočne Europe hendikepiranu nepostojanjem socijalističke alternative. U zemljama koje su uspjele izbjeći nedavne financijske poteškoće, poput Poljske i Češke, zaposleni radnici smatraju svoju kontinuiranu zaposlenost pravednom nagradom kojom kapitalizam prepoznaje njihov trud i odanost, dok anksiozno

gledaju zemlje u regiji pogođene krizom. Međutim, čak i relativna stabilnost sretnijih zemalja ne može sakriti rastuću nezaposlenost mladih, koja doseže čak 40 posto u nekim regijama. Za nezaposlene mlade jedini izlaz jest onaj tradicionalan – emigracija. Uistinu, prvog svibnja 2011. godine Njemačka su ograničenja radnoj imigraciji iz Istočne Europe istekla. Na ovaj će se način trenutačne regionalne makroekonomske neravnoteže razriješiti na tržištu rada.

Politička elita u Istočnoj Europi, koju podržava konzervativni establišment u centralnim bankama, Međunarodnom monetarnom fondu i Europskoj komisiji, ponudit će rješenja lokalnih kriza koja su ograničena na 'tehnička pitanja' deviznog tečaja i refinanciranja loših potraživanja, a za krizu će platiti radnici. Ova rješenja, umjesto da ožive produktivnu ekonomsku aktivnost, u najboljem će slučaju oživjeti inflaciju imovine te nadalje produbiti probleme nejednakog razvoja u europskom kapitalizmu. Financijske krize u susjedstvu učinile su ovu elitu još osjetljivijom na financijske interese njihova lokalnog kapitalizma. Historijska i komparativna perspektiva ovog eseja otkriva da ove krize nisu ništa do li najnoviji stadij sukoba između financijskog kapitala, koji proizvodi luksuz ali ne može stvoriti vrijednost, i industrijskog kapitala, koji stvara vrijednost ali je korumpiran luksuzom. Diljem svijeta, osim možda u Kini, financije se suprotstavljaju industrijskom kapitalizmu kako bi potkopale dinamičnost akumulacije kapitala idejom lakog profita na financijskim tržištima, a ne u proizvodnji. Industrija Istočne Europe ostaje ostavština državno sponzorirane industrijalizacije. Samo se u Istočnoj Europi industrijska proizvodnja sukobljava s financijama, bremenita stigmom komunizma.

Bilješke

Ovaj je tekst dobrim dijelom osobno promišljanje o mojim raspravama s Tadeuszom Kowalikom koji me daleko nadmašuje mudrošću i uvidom u probleme postkomunističkih zemalja. Autor je zahvalan sudionicima radionice *Socialist Register-a* u Torontu u veljači 2010. za korisne prijedloge i komentare na raniju skicu teksta. Njihova velikodušnost ostavlja cjelokupnu odgovornost za greške na autoru.

- 1 Michał Kalecki, *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-1970*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, str. 109.
- 2 World Bank and International Finance Corporation, *Doing Business in 2009*, Washington: World Bank, 2008.
- 3 T.M. Podolski, *Socialist Banking and Monetary Control*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- 4 Peter Gowan, 'Neoliberal Theory and Practice in Eastern Europe', *New Left Review*, 213, 1995. Vidi i: European Bank for Reconstruction and Development, *Transition Report 1994*, London: EBRD, 1995 and Jan Toporowski, 'Neo-liberalism: The Eastern European Frontier', U: Alfredo Saad-Filho & Deborah Johnston, ur., *Neoliberalism: A Critical Reader*, London: Pluto Press 2005.
- 5 Jan Toporowski, 'The Transnational Company after Globalisation', *Futures*, 42(9), 2010, str. 920-25.
- 6 Ricardo M. Bebczuk, *Asymmetric Information in Financial Markets*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- 7 B. Domański, 'Poland, Labour and the Relocation of Manufacturing from the EU', U: G. Gradev, ur., *CEE Countries in EU Companies' Strategies of Industrial Restructuring and Relocation*, Brussels: European Trades Union Institute, 2001.
- 8 Peter Gowan, 'Neoliberal Theory and Practice in Eastern Europe', dobro opisuje konstruktivistički entuzijazam zapadnih diplomata, akademika i financijera, iako precjenjuje konzistentnost njihovih težnji. George Soros, primjerice, posvetio je velik dio svojeg čovjekoljublja uspostavi demokratskih institucija u Istočnoj Europi. Međutim 1998. moralno je ucijenio Zapad da pruži financijsku podršku ruskoj demokraciji, omogućavajući ruskoj vladi da mu otplati dugove.
- 9 Grzegorz Gorzelak i Chor-Ching Goh, *Financial Crisis in Central and Eastern Europe: From Similarity to Diversity*, Leverkusen Opladen: Verlag Barbara Budrich, 2011.
- 10 László Andor, 'Hungary's Boomerang Effect', *The Guardian*, 29.10.2008.
- 11 Michael Hudson and Jeffrey Sommers, 'World Economic Crisis', *Global Research*, Centre for Research on Globalization, 15.2.2010, dostupno na: <http://www.globalresearch.ca>.
- 12 European Bank for Reconstruction and Development, 'The Vienna Initiative - Moving to a New Phase', svibanj 2011.
- 13 Jan Toporowski, *Why the World Economy Needs a Financial Crash and Other Critical Essays on Finance and Financial Economics*, London: Anthem Press, 2010.
- 14 Tadeusz Kowalik, *Współczesne systemy ekonomiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. Leona Koźmińskiego, 2000, poglavlje 10.